

Wojciech Góralski

"Porozumienia w sprawie regulacji stosunków między państwem i niekatolickimi związkami wyznaniowymi we włoskim porządku prawnym", Piotr Stanisław, Lublin 2007 : [recenzja]

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 51/3-4, 426-433

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Stanisław, *Porozumienia w sprawie regulacji stosunków między państwem i niekatolickimi związkami wyznaniowymi we włoskim porządku prawnym*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, ss. 314.

Prezentowana praca, stanowiąca owoc żmudnych badań (zainicjowanych podczas stażu naukowego odbywanego w Mediolanie) ks. Piotra Stanisława, pracownika naukowo-dydaktycznego na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, nad metodą układowego regulowania stosunków pomiędzy państwem włoskim a niekatolickimi związkami wyznaniowymi, została poświęcona problematyce doniosłej zarówno poznawczo, jak i aplikacyjnie. Jej wyboru Autor dokonał z myślą o potrzebach tak nauki prawa wyznaniowego, jak i praktyki w zakresie sposobu regulacji stosunków państwa z niekatolickimi związkami wyznaniowymi w Polsce, tym bardziej, że istnieje podobieństwo pomiędzy art. 25 ust. 5 obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (z 2 kwietnia 1997 rok) i art. 8 ust. 3 obowiązującej Konstytucji Republiki Włoskiej (z 22 grudnia 1947 roku). W jednej bowiem i drugiej ustawie zasadniczej stanowi się, że stosunki pomiędzy państwem a niekatolickimi związkami wyznaniowymi mają być regulowane w drodze aktów dwustronnych, zawieranych przez państwo z właściwymi przedstawicielami owych związków wyznaniowych. Podczas jednak gdy powołany wyżej przepis konstytucyjny we Włoszech jest urzeczywistniany w praktyce już od 1984 roku, to w polskim porządku prawnym analogiczna dyspozycja ustrojodawcy wciąż czeka na swoją realizację.

Wybierając przedmiot swoich badań, a następnie temat rozprawy, ks. Stanisław, jak sam stwierdza, pragnął aktywnie włączyć się do dyskusji eklezjastycystów na temat możliwości realizacji art. 25 ust. 5 Konstytucji RP. Wczuwając się więc niejako w potrzeby rodzimej teorii i praktyki, dokonał bardzo trafnego wyboru. Podjęty przedmiot badawczy ze wszech miar zasługiwał na bliższe zainteresowanie i szerszą eksplorację, szczególnie w kontekście konieczności wypracowania w kraju prawnego modelu wykonania przytoczonego wyżej przepisu ustawy zasadniczej, obowiązującej już od dziesięciu lat.

Sięgnięcie do prawa włoskiego pozostaje w pełni uzasadnione okolicznością, iż – mimo występowania podobnych systemów aktów dwustronnych regulowania stosunków między państwem a niekatolickimi związkami wyznaniowymi także w innych państwach – szczególną uwagę w tym względzie przyciąga włoski porządek prawny. Nie bez znaczenia jest i to, że w pracach nad art. 25 ust. 5 polskiej stawy zasadniczej wyraźnie nawiązywano do modelu włoskiego, zresztą funkcjonującego dynamicznie (do czterech związków wyznaniowych legitymujących się stosownymi porozumieniami z rządem już znacznie wcześniej, ostatnio „dołączyło” osiem ko-

lejnyc). Można zatem powiedzieć, że Autor „zmierzył się” z jednym z najbardziej znaczących problemów polskiego prawa wyznaniowego.

Już w wstępie należy stwierdzić, że opracowanie ks. Stanisza stanowi pierwszą tego typu monografię w piśmiennictwie, nie tylko zresztą rodzimym, nie licząc pracy S. Landolfiego, opublikowanej jednak w 1962 roku, a więc 22 lata przed zawarciem pierwszego aktu dwustronnego.

W swoim studium Autor kładzie szczególny akcent na opisanie i ocenę modelu, w oparciu o który dokonuje się realizacja art. 8 ust. 3 włoskiej konstytucji. Wy magało to postawienia szeregu pytań i poszukiwania na nie odpowiedzi, przede wszystkim gdy chodzi o kryteria selekcji związków wyznaniowych dopuszczanych do rokowań, sposób prowadzenia negocjacji (rządu i przedstawicieli związków wyznaniowych), specyfikę procedury legislacyjnej (zmierzającej do uchwalenia ustaw na podstawie porozumień), cechy tychże ustaw i wynikające stąd ograniczenia możliwości ich nowelizacji czy uchylecia, treść postanowień układowych, ocenę unormowania zawartego w powołanym wyżej artykule ustawy zasadniczej, czy wreszcie warunki, które winny być spełnione dla właściwego funkcjonowania systemu rozumień. Podstawowym celem analiz w tym zakresie było zweryfikowanie hipotezy, w myśl której zawieranie owych aktów dwustronnych (porozumień) przyczynia się do praktycznego wzmocnienia gwarancji wolności religijnej w wymiarze indywidualnym i kolektywnym oraz do zapewnienia równego traktowania wszystkich związków wyznaniowych.

Książka została opata na szerokiej bazie źródłowej, która – poza Konstytucją Republiki Włoskiej – obejmuje przede wszystkim ustawy uchwalone zgodnie z art. 8 ust. 3 teźże ustawy zasadniczej wraz z dołączonymi do ich tekstami porozumień, na podstawie których ustawy te zostały przyjęte. Poza tym uwzględniono szczegółowe przepisy regulujące działalność Rady Ministrów oraz komisji do spraw porozumień z niekatolickimi związkami wyznaniowymi, a także konkordat włoski z 18 lutego 1984 roku i związane z nim inne akty prawne oraz przepisy określające sytuację prawną związków wyznaniowych, które nie mają regulacji układowej, wreszcie niektóre orzeczenia włoskiego Sądu Konstytucyjnego. Autor szeroko nawiązał również do piśmiennictwa, w przeważającej mierze włoskiego.

W analizach poszczególnych przepisów posłużono się metodą dogmatyczno-prawną, a niekiedy prawnoporównawczą.

Kierując się uzasadnionym dążeniem do całościowego podjęcia charakterystyki instytucji porozumień (*intese*), ks. Stanisz przyjął całkowicie uzasadnioną strukturę swojej pracy; uwzględnił tutaj kryterium rzeczowe, porządkując przy tym swoje wywody wedle stopnia ich szczegółowości. Struktura ta obejmuje pięć rozdziałów, stanowiących spójną i logiczną całość.

Rozdział pierwszy (s. 23-89) ukazuje kontekst historyczno-prawny, w którym

zrodziła się i funkcjonuje instytucja porozumień zawieranych w sprawie regulacji stosunków pomiędzy państwem i niekatolickimi związkami wyznaniowymi. Punktem wyjścia jest tutaj sytuacja prawna tychże związków wyznaniowych przed uchwaleniem konstytucji z 1947 roku, określona w aktach pochodzących z lat 1929-1930, przesądzających o charakterze wyznaniowym państwa włoskiego. Sytuację prawną owych związków wyznaniowych regulowały: ustawa o kultach dopuszczonych z 24 czerwca 1929 roku oraz dekret królewski z 28 lutego 1930 roku. Akty te ograniczały wolność religijną niekatolickich formacji religijnych. Natomiast status prawny Kościoła katolickiego określał konkordat z 11 lutego 1929 roku oraz pozostałe dokumenty składające się na Pakty Laterańskie.

Omawiając następnie kwestie wyznaniowe w pracach konstytuandy nad Konstytucją Republiki Włoskiej, Autor prezentuje odnośne projekty dotyczące stosunków państwa z Kościołem katolickim (odwołujące się do Paktów Laterańskich), zaznaczając przy tym, iż problematyce dotyczącej form regulowania statusu mniejszości religijnych nie poświęcono w pracach konstytuandy zbyt wiele uwagi, a propozycje tych mniejszości (postulujące m.in. zawieranie porozumień) pozostawały w ścisłym związku z postulatami dotyczącymi Kościoła katolickiego. Istotna jest tutaj informacja, iż przyjęcie układowej formy normowania statusu prawnego niekatolickich związków wyznaniowych nie spotkało się w pracach nad nową konstytucją z poważniejszymi oporami. Ostatecznie została zaakceptowana propozycja Chrześcijańskiej Demokracji, w myśl której to propozycji wszystkie związki wyznaniowe są równie wolne wobec prawa. Decyzję konstytuandy ks. Stanisław uznaje za konieczny punkt wyjścia dla kreowania coraz bardziej jednolitej polityki wyznaniowej, poddaje przy tym krytyce pogląd oceniający tę decyzję jako wyraz niezdecydowania ustrojodawcy.

Interesująco zostały następnie przedstawione konstytucyjne podstawy włoskiego prawa wyznaniowego, a więc norm odnoszących się do Kościoła katolickiego (art. 7) oraz do pozostałych związków wyznaniowych (art. 8). Cenne jest tutaj zwrócenie uwagi na orzeczenia włoskiego Sądu Konstytucyjnego, m.in. odnośnie do zasady świeckości państwa, jako jednego z kryteriów konstytucyjności przepisów ustawowych. Słuszne jest skierowanie uwagi także na obowiązki pozytywne wynikające z owej zasady (świeckość państwa nie oznacza jego obojętności wobec religii, owszem pociąga za sobą zaangażowanie tegoż państwa na rzecz poszanowania wolności religijnej, z zachowaniem pluralizmu wyznaniowego; cechą świeckości państwa jest jego neutralność aktywna, ukierunkowana ku promocji i jednakowemu traktowaniu różnorodnych wartości, przyjmowanych w sumieniu przez obywateli, z jednoczesnym nieidentyfikowaniem się z żadnym określonym światopoglądem).

Analiza odnośnych postanowień konstytucji jest wnikliwa i wszechstronna. Au-

tor nawiązuje w niej zarówno do doktryny, jak i do orzecznictwa. Nie zabrakło też wskazania mankamentów unormowań konstytucyjnych w omawianym zakresie. Doniosłe są uwagi na temat konstytucyjnej zasady równości wszystkich związków wyznaniowych (art. 3) – wskazuje się tutaj m.in. na dopuszczalność zróżnicowania w traktowaniu związków wyznaniowych. Właściwe jest podkreślenie znaczenia zasady dwustronnego pochodzenia unormowań (zasada tzw. układowa) w przedmiocie relacji państwa ze związkami wyznaniowymi (art. 7 ust. 2 oraz art. 8 ust. 3), odnoszącej się tak do Kościoła katolickiego, jak i do niekatolickich związków wyznaniowych. Ks. Stanisz uważa zresztą tę zasadę za jedną z najważniejszych znamion prawa wyznaniowego w Republice Włoskiej.

Ze zrozumiałych względów Autor szerzej komentuje wspomnianą zasadę układową – i to zarówno w stosunku do Kościoła katolickiego (jako podmiotu posiadającego podmiotowość publicznoprawną w sferze prawa międzynarodowego), jak i do innych ugrupowań religijnych. Na kanwie tej kwestii padają odniesienia – należy uznać to za coś pozytywnego – do analogicznych rozwiązań funkcjonujących w Hiszpanii i w Niemczech, podobnie jak informacja, iż praktyka dwustronnego regulowania sytuacji prawnej związków wyznaniowych w poszczególnych państwach Unii Europejskiej nie napotyka na ograniczenia ze strony prawa wspólnotowego.

W kolejnym fragmencie czytelnik zapoznaje się z interesującą i złożoną historią realizacji art. 8 ust. 3 włoskiej ustawy zasadniczej. Autor wyjaśnia tutaj opóźnienie tej realizacji (oczekiwanie na rewizję konkordatu z 1929 roku) oraz wskazuje na sytuację zaistniałą po podpisaniu nowego konkordatu (18 lutego 1984 roku), co otworzyło drogę do zawierania porozumień pomiędzy państwem a niekatolickimi związkami wyznaniowymi. Pozostaje czymś znamionym, że pierwsze tego rodzaju porozumienie rządu zostało zawarte już 21 lutego 1984 roku (ze Stołem Waldensów); wkrótce potem uchwalona została – na podstawie tego porozumienia – stosowna ustawa.

Rozpoczęto wówczas prace na innymi porozumieniami, co zaowocowało podpisaniem układów: 29 grudnia 1986 roku – z Włoską Unią Chrześcijańskich Kościołów Adwentystów Dnia Siódmego i ze Zgromadzeniami Bożymi; 22 listopada 1988 roku, na ich podstawie wydano odpowiednie ustawy. Z kolei w dniu 27 lutego 1987 roku doszło do zawarcia porozumienia ze Związkiem Włoskich Gmin Żydowskich (8 marca 1989 roku uchwalona została ustawa), a w dniu 29 marca 1993 roku analogiczny układ rząd zawarł z Chrześcijańską Unią Ewangelicko-Baptystyczną Włoch (ustawę powzięto 12 kwietnia 1995 roku). Dnia 29 kwietnia 1993 roku porozumienie zawarł Kościół Ewangelicko-Luterański (Autor użył tutaj pisowni niepoprawnej – s. 78; por. s. 77), a odpowiednia ustawa została uchwalona 29 listopada 1995 roku.

Kolejne porozumienia zawarły: Chrześcijańska Kongregacja Świadków Jeho-

wy oraz Włoska Unia Buddyjska – 20 marca 2000 roku (nie wydano jednak stosownych ustaw). W dniu 23 kwietnia 2004 roku zostało podpisane porozumienie (modyfikujące) z Włoską Unią Chrześcijańskich Kościołów Adwentystów Dnia Siódmego, a 27 maja 2005 roku – ze Stołem Waldensów (również modyfikujące); układy te nie doczekały się aprobaty ustawowej.

Z kolei 4 kwietnia 2007 roku doszło do zawarcia większości porozumień, nad którymi pracowano już od roku 2000 i 2001. Tego samego dnia, w związku ze wspomnianym nieuzyskaniem aprobaty ustawowej, zawarto ponownie porozumienie z Chrześcijańską Kongregacją Świadków Jehowy oraz z Włoską Unią Buddyjską. Wreszcie, tegoż 4 kwietnia 2007 roku podpisano dwa porozumienia modyfikujące: z Chrześcijańską Unią Ewangelicko-Baptystyczną Włoch i ze Stołem Waldensów.

Autor informuje poza tym o projektach innych porozumień, między innymi ze wspólnotami muzułmańskimi.

W rozdziale II (s. 91-148) omawia się specyfikę porozumień: strony; natura prawna; funkcje; przedmiot; forma, struktura i stylistyka; systematyka. Szczególną uwagę czytelnika przyciąga tutaj zagadnienie natury prawnej porozumień zawieranych pomiędzy daną grupą religijną posiadającą status związku wyznaniowego i Republiką Włoską (reprezentowaną przez Radę Ministrów). Odwołując się do kategorii umów prawa publicznego, za znaczącą częścią przedstawicieli doktryny włoskiego prawa wyznaniowego Autor przyjmuje, że są to umowy prawa zewnętrznego, i że powinny one być usytuowane w ramach tzw. porządku trzeciego, odmiennego tak od prawa krajowego, jak i od prawa międzynarodowego. Nie stanowią one źródło prawa powszechnie obowiązującego (nie mają charakteru samoistnego), źródłami tymi są natomiast ustawy uchwalone na podstawie tychże porozumień. Ks. Stanisz nie pomija jednak żadnej z innych opinii, koncepcji i propozycji postrzegania natury tych układów. Dość istotna jest tutaj uwaga, iż ich zaliczenie do krajowego prawa wewnętrznego nie oznacza bynajmniej upośledzenia statusu prawnego niekatolickich związków wyznaniowych.

Interesująco przedstawia ks. Stanisz dość zróżnicowane poglądy doktryny odnośnie do przedmiotu porozumień, które o poglądy systematyzuje i krytycznie ocenia. Zaznacza jednocześnie, że spór przedstawicieli doktryny włoskiej o zakres spraw podlegających regulacji układowej nie został dotąd jednoznacznie rozstrzygnięty. Przeprowadzone tutaj wnikliwe i wieloaspektowe analizy Autora muszą budzić uznanie dla jego badawczej dojrzałości.

Zawarcie i wykonanie porozumień stanowi przedmiot rozdziału trzeciego (s. 149-184). Został tutaj ukazany złożony proces dochodzenia do zawarcia porozumień, o których mowa w art. 8 ust. 3 włoskiej konstytucji. Zasady rządzące tą procedurą są przede wszystkim konsekwencją dwustronnego charakteru wspo-

mnianych aktów. Szczególny zaś charakter tych ostatnich wynika z faktycznej nierówności stron.

Rozpoczynając od sprawy przystąpienia do rokowań (inicjatywa należy tutaj zarówno do związku wyznaniowego, jak do rządu), Autor kontynuuje swój dyskurs przechodząc do kwestii dotyczącej sposobu prowadzenia negocjacji (w odniesieniu do poszczególnych porozumień), po czym ukazuje procedurę przenoszenia treści porozumień do projektów ustaw. Ten ostatni wątek wzbudzić może szczególną uwagę czytelnika, znajduje tutaj bowiem meandry owego „przetwarzania” postanowień zawartych w porozumieniach (poszczególnych związków wyznaniowych) do zapisów projektów ustaw. I tutaj dostrzega się bogaty warsztat Autora, pozwalający mu na swobodne prowadzenie żmudnych analiz. Nie wikłając się nigdy w drobiazgowość, potrafi zawsze wskazać na istotę problemu.

W rozdziale IV (s. 185-215) zajęto się samym „produktem” finalnym omówionej w poprzednim rozdziale procedury negocjacyjnej, a więc ustawą opartą na porozumieniu. Dokonano tutaj – w oparciu o przyjętą we Włoszech praktykę – formalnej charakterystyki uchwalonych przez parlament włoski ustaw aprobujących porozumienia.

Na wstępie ks. Stanisz ukazuje procedurę legislacyjną (od wniesienia do parlamentu projektu ustawy aż do jej uchwalenia). Jak zauważa, na tym etapie, w przeciwieństwie do fazy negocjacyjnej, wola układających się stron jedynie legitymizuje prace parlamentu nad ustawą oraz wyznacza kierunki możliwych do przyjęcia rozwiązań. Wątpliwości nie budzi stwierdzenie, iż parlament jest uprawniony do odrzucenia projektu ustawy opartego na uprzednim porozumieniu. Co się tyczy natomiast pytania o prawo parlamentu do substancjalnego modyfikowania tekstu projektu ustawy zaproponowanego przez rząd, to praktyka wskazuje na zrezygnowanie parlamentu z takich prób, a nawet z dokonywania poprawek o charakterze formalnym. Niemniej jednak projekty takich ustaw są analizowane i przyjmowane w ramach zwyczajnej procedury ustawodawczej (są one dyskutowane i poddawane głosowaniu, nie tylko jako całość, lecz także w odniesieniu do poszczególnych artykułów).

Z kolei Autor pyta o pozycję ustaw regulujących stosunki pomiędzy państwem a niekatolickimi związkami wyznaniowymi w systemie źródeł prawa włoskiego. Poddając przekonującej krytyce praktykę zaliczania tego rodzaju ustaw do kategorii tzw. ustaw wzmocnionych (szczególna odporność na abrogację lub szczególna moc zastępowania zastanych aktów normatywnych), istotę problemu dostrzega nie tyle w zapewnieniu owym ustawom szczególnego statusu w systemie źródeł prawa, ile raczej w rozbudowaniu warunków konstytucyjności tychże ustaw. Cała ich specyfika, podkreśla ks. Stanisz, wynika z dążenia ustrojodawcy do maksymalnego zagwarantowania wolności religijnej. A rozszerzenie kryteriów konstytucyjności

tucyjności tych ustaw polega na tym, że muszą one znajdować swoją podstawę w porozumieniach zawartych uprzednio przez rząd z przedstawicielami związków wyznaniowych.

Odrębnym wątkiem tematycznym jest nowelizacja uzgodnionego dwustronnie reżimu prawnego. Otóż tego rodzaju reżim nie może zostać zmieniony przez ustawę zwykłą, która nie byłaby poprzedzona układem; modyfikacja takiego reżimu może nastąpić wyłącznie na podstawie nowego porozumienia. Z dużą dozą ostrożności i krytycyzmu Autor odnosi się do niektórych tez dotyczących możliwości nowelizacji ustaw, o których mowa. Cenne jest ilustrowanie niektórych kwestii przykładami z praktyki legislacyjnej.

Zatrzymując się nad czysto teoretyczną kwestią uchylecia ustawy aprobującej porozumienie, Autor zauważa, że jest ona zazwyczaj podejmowana łącznie z kwestią warunków nowelizowania tychże ustaw. Ich uchYLECIE byłoby możliwe jedynie w drodze uchwalenia ustaw zwykłych, poprzedzonych zawarciem porozumień. Uwzględniając następnie inne opinie, porusza szereg problemów z tym związanych.

Interesująco omawia się metody opracowywania norm wykonawczych do ustaw, o których mowa (zasada bilateralności zostaje przeszczepiona na poziom aktów wykonawczych).

W rozdziale V (s. 217-278) ks. Stanisław skupia się na obowiązujących rozwiązaniach układowych, dokonując analizy unormowań zawartych w ustawach uchwalonych w trybie art. 8 ust. 3 włoskiej konstytucji. Analiza ta wskazuje, że owe ustawy odwołują się do tych samych zasad podstawowych, znanych także w ustawie zasadniczej, a w odniesieniu do większości kwestii szczegółowych rozwiązania ustawowe są analogiczne.

Zaprezentowane przez Autora rozwiązania szczegółowe, mające na celu zapewnienie wolności uzewnętrzniania religii w różnorodnych formach konkretnych (stanowiących o specyfice poszczególnych formacji religijnych), dotyczą takich dziedzin, jak: szczegółowe gwarancje wolności praktykowania religii (m.in. obchodzenie świąt religijnych, wykonywanie praktyk religijnych przez osoby znajdujące się w szczególnych sytuacjach życiowych, służba wojskowa), wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego, status prawny jednostek organizacyjnych o charakterze wyznaniowym, finansowanie działalności związków wyznaniowych, działalność oświatowa i wychowawcza, budynki służące celom kultowym oraz wyznaniowe miejsca pochówku, ochrona dóbr kultury o charakterze religijnym.

Prezentacja rozwiązań wymienionych dziedzin została dokonana jasno i przejrzysto; czytelnik ma możliwość bliższego zapoznania się z uregulowaniami poszczególnych kwestii w sposób wyczerpujący. Na uwagę zasługuje konstatacja Autora, iż rozwiązania ustawowe w stosunku do związków wyznaniowych nieka-

tolickich jedynie w niewielkim zakresie różnią się od uregulowań obowiązującego konkordatu włoskiego (obejmują wszystkie klasyczne materie konkordatowe i zawierają analogiczne rozwiązania). Równie doniosłe jest stwierdzenie dotyczące różnicy w sytuacji prawnej, istniejącej pomiędzy związkami religijnymi posiadającymi odrębne ustawy, a tymi, które nadal podlegają prawodawstwu o kultach dopuszczonych.

W zakończeniu opracowania znalazły się wnioski Autora, a przede wszystkim stwierdzenie, iż analiza treści ustaw uchwalonych na podstawie zawartych uprzednio porozumień potwierdza prawdziwość postawionej na wstępie hipotezy, w myśl której zawieranie owych porozumień (stosownie do art. 8 ust. 3 konstytucji Republiki Włoskiej) przyczynia się do wzmocnienia gwarancji wolności religijnej w jej wymiarze tak indywidualnym, jak i kolektywnym. Jednocześnie ks. Stanisław krytycznie odnosi się do obowiązywania nieodpowiadającego standardom demokratycznym prawodawstwa o kultach dopuszczonych, podobnie jak do zjawiska niezrozumiałego przedłużania się we Włoszech prac nad nowoczesnymi przepisami o wolności religijnej – tym bardziej, że zawarcie porozumienia nie może pozostawać jedynym instrumentem prawnym dla uzyskania uprawnień, które przysługiwałyby wszystkim formacjom religiom. Trafne są propozycje wysunięte pod adresem ustawodawcy włoskiego, dotyczące procedury legislacyjnej w odniesieniu do ustaw, o których mowa w art. 8 ust. 3 ustawy zasadniczej.

Mamy zatem do czynienia z monografią poświęconą żywotnemu problemowi związanemu z realizacją jednego z fundamentalnych praw człowieka, jakim jest prawo do wolności religijnej. Praca ta, stanowiąca rezultat wieloletnich badań, wskazuje na niewątpliwy walor metody dwustronnego regulowania sytuacji prawnej niekatolickich grup religijnych. Szczegółowa analiza dotycząca realizacji zasady konstytucyjnej we włoskim porządku prawnym pozwoliła Autorowi nie tylko wyczerpująco opisać, lecz także wnikliwie ocenić układowy model relacji państwa i niekatolickich związków wyznaniowych. Skłoniła również do konstatacji, iż nie można jednoznacznie ocenić stopnia zależności istniejącej pomiędzy metodą układowego regulowania sytuacji prawnej poszczególnych formacji religijnych a zasadami równouprawnienia jednostek i równej wolności związków wyznaniowych.

Książka Piotra Stanisława to oryginalne studium, które niewątpliwie wnosi niemały wkład do rozwoju nauki prawa wyznaniowego. Poza wysokimi walorami merytorycznymi, odznacza się pewnym kunsztem metodologicznym, a także dużą dbałością o dobry język i styl. Należy ją polecić szczególnie wszystkim zajmującym się – tak od strony teorii, jak i praktyki – prawem wyznaniowym.

ks. Wojciech Góralski